

7. Машкаринець-Бутко А. Розвиток системи інтернатних виховних закладів на Закарпатті після 1945 року / А. Машкаринець-Бутко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : «Педагогіка». Соціальна робота. – Ужгород, 2011. – Вип. 20. – С. 82–84.

8. Химинець В.В. Освіта Закарпаття : [монографія] / [В.В. Химинець, П.П. Стрічик, Б.М. Качур, М.І. Талапканич]. – Ужгород : Карпати; Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2009. – 464 с.

9. Покась В.П. Зміна філософської парадигми управління навчально-виховним процесом інтернатних закладів освіти України : автореф. дис. ... наук. ступеня докт. філософ. наук : спец. 09.00.10 «Філософія освіти» / Віталій Петрович Покась. – Київ, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/4779/1/Pokas.pdf>.

10. Покась В.П. Становлення та розвиток інтернатних закладів освіти в Україні (1917–2000 рр.) : [монографія] / В.П. Покась. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. – 206 с.

11. Про затвердження Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та [...] МОН молоді та спорту України, Мінсоцполітики України: Наказ, Положення від 10.09.2012 р. № 995/557 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1629-12>.

12. Момоток Т.П. Стан освіти в закладах інтернатного типу. Реалії та перспективи. / Т.П. Момоток, В.В. Широкова. – Черкаси: ЧОПОПП, 2012. – 38 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://library.ippro.com.ua/attachments/article/132/Стан%20освіти.pdf>.

13. Толкачова А.С. Становлення шкіл-інтернатів: історичний аспект / А.С. Толкачова // Наукові записки Бердянського державного університету. Сер.: «Педагогічні науки». – 2015. – Вип. 1. – С. 262–267 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : file:///C:/Users/admin/Downloads/nzbdpufn_2015_1_45.pdf.

14. Харук Т.Я. Становлення закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на різних етапах розвитку суспільства в Україні / Т.Я. Харук // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2011. – № 3. – С. 189–192 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2011_3_41.

УДК 811.161.2 (07)

СТАНОВЛЕННЯ О.М. БІЛЯЄВА ЯК НАУКОВЦЯ-ЛІНГВОДИДАКТА

Шеремета Л.П., к. пед. н.,
старший викладач кафедри української мови

Тернопільський державний медичний університет імені І.Я. Горбачевського

Новіцька О.І., к. філол. н.,
доцент кафедри української мови

Тернопільський державний медичний університет імені І.Я. Горбачевського

У статті висвітлено передумови становлення О.М. Біляєва як науковця-лінгводидакта. Охарактеризовано зміст української лінгводидактики I-ої половини XX століття, її основні принципи. Визначено внесок лінгводидакта в теорію і практику навчання української мови в загальноосвітній школі. Окреслено лінгводидактичні ідеї методичного доробку вченого, їх освітньо-виховний потенціал. Обґрунтовано суть розробленої ним методичної системи навчання мови в школі; зроблено спробу збагатити педагогічну теорію науковими знаннями про мету, зміст освіти, методи, форми і засоби навчання української мови. Вказано на значення лінгводидактичної спадщини О.М. Біляєва для історії розвитку методики мови.

Ключові слова: лінгводидактика, теорія і практика навчання української мови, методична система, зміст освіти, методи і форми роботи.

В статье отражены предпосылки становления А.М. Беляева как ученого-лингводидакта. Охарактеризовано содержание украинской лингводидактики I-ой половины XX века, ее основные принципы. Определен вклад лингводидакта в теорию и практику обучения украинскому языку в общеобразовательной школе. Очерчены лингводидактические идеи методических разработок ученого, их образовательно-воспитательный потенциал. Обоснована суть разработанной им методической системы обучения языку в школе; сделана попытка обогатить педагогическую теорию научными знаниями о цели, содержании образования, методах, формах и средствах обучения украинскому языку. Указано на значение лингводидактического наследия А.М. Беляева для истории развития методики языка.

Ключевые слова: лингводидактика, теория и практика обучения украинскому языку, методическая система, содержание образования, методы и формы работы.

Sheremeta L.P., Novitska O.I. BECOMING OF O.M. BILIAIEV AS A SCHOLAR IN THE FIELD OF LINGUODIDACTICS

The article represents preconditions of formation of O.M. Bilyayev's linguodidactic views in relation to various aspects. The content of the Ukrainian linguodidactics of the first half of the twentieth century, its main principles were characterized. The linguodidactician's contribution to the theory and practice of the Ukrainian language teaching at school was determined. The linguodidactic ideas of the scientist's methodological work, their educational and pedagogic potential were outlined. The essence of his methodical system of language learning at school was substantiated; an attempt was made to enrich the pedagogical theory with the scientific knowledge about the purpose, content of education, methods, forms and means of the Ukrainian language teaching. It was indicated on the significance of Bilyayev's linguodidactic heritage for the history of the language methodology development.

Key words: *linguodidactics, theory and practice of the Ukrainian language teaching, methodological system, content of education, methods and forms of work.*

Постановка проблеми. Розвиток лінгводидактики на сучасному етапі характеризується пошуком нових і збагаченням наявних актуальних напрямів наукового дослідження. Нова освітня політика передбачає широке використання інноваційних технологій, напрямів і прогресивних підходів до навчання української мови в загальноосвітній школі, вимагає глибокого осмислення ролі наукової спадщини історичних осіб у формуванні педагогічних концепцій, застосуванні навчально-виховних методів у шкільній освіті. Детальне вивчення наукових поглядів цих постатей, глибоке осмислення історичних процесів, що позначилися на їхній науково-педагогічній діяльності, позитивно впливає на вдосконалення лінгводидактики як науки, на активне використання здобутих методичних надбань у практиці вивчення мови сучасної загальноосвітньої школи.

Упродовж останніх років все частіше в науці актуалізується увага на унікальній лінгводидактичній спадщині відомих учених, національно-виховній скарбниці передового досвіду минулого, що є невичерпним джерелом розвитку педагогічної думки, формування нових методичних поглядів, науково-теоретичних розробок і активно-функціональних систем. Дослідження творчості й поглядів О.М. Біляєва є важливим складником загального розвитку методичної думки.

О.М. Біляєв, ґрунтовно обізнаний з методичними поглядами українських та зарубіжних лінгводидактів, творчо використовував їх у своїй науковій діяльності, активно вносив власні ідеї та системно впроваджував у практику під час читання лекцій з методики викладання української мови у вищих навчальних закладах України. Дослідження творчої спадщини О.М. Біляєва як одного з визначних фундаторів вітчизняної методики мови сприяє глибокому осмисленню історії розвитку методичної думки в Україні, що стосується різних лінгводидактичних аспектів: типів

уроків з української мови, їхньої структури, методів і прийомів навчання мови, позакласної роботи тощо.

У творчому доробку О.М. Біляєва понад 200 наукових праць – монографій, підручників, посібників, статей, доповідей, що мають значну теоретичну і практичну цінність, викликають жвавий інтерес учителів-словесників, викладачів, студентів-філологів та наукових працівників до проблем методики викладання мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Характеристику наукового доробку вченого частково висвітлено в науково-методичних студіях З.П. Бакум, М.І. Пентиліук, Е.Я. Палихати, С.Т. Яворської, І.М. Хом'яка, Н.Б. Голуб, Л.П. Кожуховської, Л.І. Кучеренко, Л.І. Мамчур, Г.Т. Шелехової та інших, що стосуються лише окремих аспектів простудійованої ним проблематики, зокрема, питань сучасного уроку рідної мови, методів навчання, мовленнєвої культури вчителя-словесника, методики викладання української мови як науки тощо, проте передумови становлення О.М. Біляєва як науковця-лінгводидакта не були предметом окремих досліджень.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у визначенні передумов становлення О.М. Біляєва як науковця-лінгводидакта.

Реалізація поставленої мети передбачає дослідження передумов формування особистості й основних напрямів діяльності О.М. Біляєва.

Виклад основного матеріалу дослідження. Науково-педагогічну діяльність О.М. Біляєв розпочинає у вересні 1946 року, ставши студентом Херсонського державного педагогічного інституту імені Н.К. Крупської. Саме під час навчання в інституті виконує студентські наукові дослідження з літератури, яка в той час цікавила його значно більше, ніж мова. Оскільки перший крок у наукову діяльність було зроблено в бік літератури, то в результаті виходить друком стаття «Ідейно-політичне

виховання на уроках літератури» (1952 р.) в журналі «Література в школі». Умови роботи у відділі методики викладання української мови, тогочасні потреби формування мовнокомпетентних наукових кадрів впливають на визначення теми дослідження аспіранта, але вже з методики викладання української мови. У полі зору молодого науковця знаходяться актуальні питання орфографії, зокрема робота над орфографічними помилками, які допускають учні середньої школи. Так, у 1953 році з'являється його перша лінгводидактична наукова праця «Робота над помилками як засіб підвищення орфографічної грамотності учнів». О.М. Біляєв наголошує на вимозі загальношкільного орфографічного режиму (тут маємо на увазі, що всі вчителі, незалежно від спеціальності, постійно повинні піклуватися про правильне засвоєння учнями в усній мові та на письмі всієї різноманітності термінології вивчаємих у школі предметів, у всякій письмовій роботі слід підкреслювати та виправляти помилки, сповіщаючи про них учителя-мовника, тримати в ідеальній грамотності все написане і друковане слово в школі) та ретельної перевірки учнівських зошитів.

Із листопада 1954 року О.М. Біляєв працює старшим викладачем кафедри української мови Сталінградського педінституту, а наступного року (1955 р.) захищає кандидатську дисертацію на тему «Робота над орфографічними помилками учнів» і здобуває учений ступінь кандидата педагогічних наук із теорії та методики навчання української мови. Огляд методичних посібників того часу доводить, що відбувається послаблення уваги до орфографії; недостатньо схарактеризовано принципи, методи викладання орфографії, сфери їх доцільного застосування. Названі чинники негативно позначаються на практичній роботі школи, й тому науковець багато та плідно працює над удосконаленням методики шкільного навчання орфографії, основну увагу при цьому приділяє питанню попередження роботи над орфографічними помилками. Так, молодий учений стає дописувачем журналу «Українська мова в школі», в якому публікує свої праці, бере участь в конференціях, де виступає з науковими доповідями. У 1956 році з'являються статті «Причини орфографічних помилок і заходи до попередження неуспішності учнів у письмі», «Робота над виправленням орфографічних помилок у 5 класі», у 1957 році – «Вивчення орфографії «важких» слів у 5–7 класах».

Усі помилки, які допускають учні, учений радить ділити на такі групи: а) помилки, зумовлені незнанням правила, орієнтован-

ням на вимову слова; б) помилки, причиною яких є невміння застосовувати правила (наприклад, ненаголошені е, и кореня); в) помилки за аналогією (зіставлення різнотипних за орфографічною природою написань; окрему підгрупу становлять помилки, зроблені під впливом російської вимови й орфографії); г) помилки, зумовлені нерозумінням слова і його значення [2, с. 58-84].

У статті «Вивчення орфографії «важких» слів у 5–7 класах» (1957 р.) О.М. Біляєв висвітлює питання роботи вчителя над словами, що не контролюються правилами взагалі в той чи інший період навчання. Це дослідження зумовлено недостатнім вивченням описаної проблеми. Науковець одним із перших складає список «важких» слів для 5-го, 6-го і 7-го класів, тобто слів, правопис яких важко запам'ятовувати учням. Для створення цього списку О.М. Біляєв проводив спостереження над мовою учнів у містах Київ і Сталіно (сьогодні – Донецьк), аналізував підручники з української мови, письмові учнівські роботи.

Усі публікації, присвячені висвітленню орфографічної проблеми, відзначаються багатим статистичним матеріалом, досконалістю і ґрунтовністю. Але відзначимо, що наукові інтереси О.М. Біляєва не обмежувалися лише потребами вивчення орфографії в загальноосвітній школі. Його цікавили інші актуальні методичні питання, тісно пов'язані з вимогами розвитку суспільства, реформуванням освіти, вдосконаленням навчального процесу. Сьогодні дівість методики О.М. Біляєва зумовлена різноманітністю запропонованих ним положень і принципів, що визначають вихідні позиції шкільного вивчення мови.

У період реорганізації школи (1958–1960 рр.) Олександр Михайлович Біляєв продовжує свою наукову діяльність. У цей час постали нові вимоги до проведення занять із мови в школі. Характерним для цього періоду є послідовне здійснення пізнавального і виховного навчання – поєднання різних видів роботи з граматики, правопису, лексики, практичної стилістики, визначення шляхів підвищення ефективності уроку мови.

Одним з основних критеріїв висвітлення цих питань є звернення до особливостей розвитку методичної думки, що зумовлювалися відповідними історичними умовами, а отже, й окреслили розвиток наукових методичних поглядів О.М. Біляєва. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям (1959 р.) відкрив новий етап у розвитку освіти. З 1959-1960 навчального року школи України було переведено з семирічного на обов'язкове восьмирічне навчання.

У 1959 році О.М. Біляєв стає старшим науковим співробітником відділу методики мови Науково-дослідного інституту педагогіки (НДІП) України. Він публікує багато науково-методичних праць, в яких висвітлюються актуальні проблеми шкільного вивчення мови, а також методики викладання мови як науки. У 1961 році в журналі «Українська мова в школі» виходить у світ стаття вченого «Переломний етап у викладанні мови в школі», присвячена питанню вивчення рідної (української) мови. У ній здійснено підсумки досягнень методики мови, вказано слабкі та сильні сторони у процесі навчання мови в середній школі. Тогочасні умови перебудови школи стали переломним етапом у викладанні цього предмета. Учителям і науковцям довелося шукати більш ефективні форми і методи навчання та виховання учнів, що, у свою чергу, призвело до потреби створення нових програм, а відповідно, й підручників.

Значним внеском у теорію і практику навчання мови був підручник «Методика викладання української мови в школі» за редакцією С.Х. Чавдарова і В.І. Масальського, призначений для студентів вищих педагогічних навчальних закладів України. До його створення долучився також і О.М. Біляєв. У ньому колектив учених в основному завершує науково обґрунтовану та педагогічно виправдану систему навчання мови у школі. В результаті чітко визначилися завдання мовної освіти учнів. Підручник написаний на основі теоретичного осмислення кращих тогочасних методичних надбань, а також власного досвіду роботи в середній школі. Авторам вдалося визначити суть методики як науки, виділити принципи, зміст, методи та прийоми забезпечення учнів системою знань, умінь і навичок із питань навчання граматики, орфографії, пунктуації та стилістики. О.М. Біляєв став автором декількох розділів «Методики викладання української мови в школі» (1962 р.) за редакцією С.Х. Чавдарова і В.І. Масальського, а саме: а) методика уроку з української мови; б) повторення граматичного матеріалу; в) вивчення фонетики в 5 класі; г) паралельне викладання граматики братніх української і російської мов; г) матеріали до педагогічної практики студентів. Написання цих розділів підручника свідчить про широке коло зацікавлень науковця. Уже на початку 60-х років у діяльності вченого окреслюються основні аспекти його методичної системи, що їх упродовж багатьох наступних років буде переглянуто, глибоко осмислено та подано в новому висвітленні.

У цей період лінгводидакт також досліджує проблему взаємозв'язку в навчанні

українській та російській мовам. Як наслідок, виходять друком його наукові розвідки «Взаимосвязь в преподавании родного и русского языков» (1961 р.), «Преподавание русского языка в школах Украины» (1962 р.), «Питання виняткової ваги (Про викладання російської мови в національних школах)» (1962 р.), основною проблемою яких було врахування рідномовного матеріалу як фундаментального у процесі засвоєння спорідненої (російської) мови.

Незабаром (1962 р.) виходить праця вченого «Про досвід раціональної організації уроку в школах Липецької області», опублікована в журналі «Українська мова і література в школі». У ній О.М. Біляєв як досвідчений методист аналізує систему роботи на уроках рідної мови і наголошує на основних аспектах, які слід використовувати у практиці школи. Головне – це «боротьба з шаблоном у побудові і проведенні уроку, ефективне використання навчального часу на уроці, більш раціональна організація занять, удосконалення методів і прийомів навчання» [2, с. 83].

За рік у цьому ж таки журналі, що на той час був основним фаховим виданням країни, публікується стаття О.М. Біляєва та І.І. Ярмака «За творче використання липецького досвіду [учителів]» (1963 р.), що є продовженням згаданої вище праці. Увага тут акцентована на використанні досвіду вчителів шкіл Липецької області, проте чільне місце відводиться творчому застосуванню: «Не можна користуватися липецьким досвідом сліпо, без ризику втратити все, зібране іншими, потрібно збагачувати його творчими знахідками, своєю видумкою, ініціативою. Без цього не може бути руху вперед, нові методи і прийоми перероджуються в сухі схеми, шаблон. Слід пам'ятати, що головне в липецькому досвіді – творчість, а творчість повинна безупинно розвиватися, вдосконалюватись» [3, с. 6].

О.М. Біляєв не міг залишатися осторонь тогочасних актуальних проблем вивчення мови. Про це свідчить хоча б його участь у дискусії, яка розгорнулася в 1963 році в журналі «Українська мова і література в школі». Наслідком її стала поява статті «Впевненіше йти вперед шляхом перебудови викладання мови», в якій молодий науковець обґрунтовує свою думку щодо процесу навчання, аналізує умови, в яких розвивається школа, і наголошує на основних положеннях, які сприятимуть досягненню значних успіхів у навчанні мови школярів, що визначається соціальними запитами суспільства. Для цього, за словами лінгводидакта, «потрібно глибоко вивчати свій предмет – мову, цікавитися новинами

методичної літератури, невпинно підносити педагогічну майстерність і, головне, любити свою професію, дітей, віддавати їм увесь вогонь свого серця. Учитель, який хоче бути справжнім наставником і вихователем молоді, повинен сам усе життя вчитися» [4, с. 70]. Ці ж ідеї розвинуто у статті «Потреби школи і завдання методики мови», яка вийшла у світ в 1964 році в журналі «Українська мова та література в школі». Вказуючи на зміни, що відбулися в системі народної освіти (насамперед, у змісті й характері занять із мови), Олександр Михайлович радить «розробити науково обґрунтовані рекомендації щодо методики проведення різного типу творчих вправ, дати вчителю матеріал для занять, показати систему роботи з граматики, правопису й розвитку мови як єдиний процес» [5, с. 3]. Ця праця засвідчує сформованість поглядів молодого науковця в галузі методики мови як науки: учений не тільки вказує на особливості процесу навчання, але й стоїть біля витоків їхніх теоретичних положень (визначення змісту навчання, створення нових підручників з української мови та методики), вносить свої ідеї та рекомендації.

Починаючи з середини 60-х років, О.М. Біляєв працює над питанням уроку мови, яке було в центрі уваги вченого протягом усього періоду його наукових пошуків. Однією з перших методичних розвідок стала праця «Учити виховуючи» (1964 р.), в якій лінгводидакт висуває положення про єдність навчання і виховання, застосування оригінальних методичних прийомів організації уроку, що у процесі розвитку його наукових інтересів будуть по-новому переглядатися, переосмислюватися і вдосконалюватися, проте збережуть свої вихідні формулювання.

Наступним елементом цієї тематичної групи (йдеться про низку статей, у яких висвітлено питання уроку мови) була праця «Типи і структура уроків», яка побачила світ у 1965 році. В історії методичної думки відомі різні класифікації, а відповідно й типи уроків, які залежать від того, що покладено в основу цієї характеристики – питома вага певного матеріалу уроку, навчальна мета, основні стадії процесу навчання, спосіб проведення занять тощо. Враховуючи практичний досвід школи, вчителів-філологів, автор подає класифікацію уроків, орієнтовану структуру кожного типу. У праці «Типи і структура уроків» Олександр Михайлович, враховуючи здобутки дидактики, перераховує педагогічний досвід, визначає поняття «структура уроку», компонентами якого є: «його склад (з яких частин складається), послідовність (порядок розташування цих

частин), зв'язок (як вони між собою пов'язані)» [6, с. 6]. Структура уроку – це чіткий план, заздалегідь продуманий учителем; вона, з одного боку, – вважає учений, – не повинна бути одноманітною і стандартною, а з другого – аморфною, безликою і випадковою. Оскільки класифікація уроків була проблемою актуальною, то вона вимагала подальшого розвитку. Хоча ці основні засади уроку мови, зокрема його типів і структури, уже утвердилися в тогочасній науці й широко застосовувалися багатьма науковцями (М.С. Поздняковим, С.Х. Чавдаровим, О.А. Петровською, О.В. Текучовим), але саме О.М. Біляєв заклав основи сучасного розуміння уроку вивчення мови.

Значний внесок в українську педагогіку лінгводидакт зробив у процесі опису проблеми методики викладання фонетики, лексики, словотвору, граматики та стилістики, розвитку усного і писемного мовлення. Як наслідок, у 1966 році вийшов друком посібник «Уроки української мови у восьмирічній школі», співавтором (розділи: «Фонетика», «Вигук», «Частка») і редактором якого був О.М. Біляєв. Особливістю цього видання є те, що в ньому подається не тільки теоретичний матеріал для засвоєння учнями, але й рекомендації щодо методики проведення уроків із перелічених тем. Наприклад, розділ «Фонетика» розпочинається вступними зауваженнями, де обґрунтовано значення фонетики у шкільному курсі мови. Далі подано загальні відомості про звуки і букви, склад, наголос, питання орфографії (зокрема, вживання великої літери, м'якого знака, апострофа), і все це підтверджено прикладами, окреслено технологію проведення уроків певного типу.

У наукових дослідженнях О.М. Біляєва неодноразово йшлося про розвиток усного та писемного мовлення учнів загальноосвітньої школи, його актуальність, методику проведення уроків написання переказів, формування усного мовлення. Учений перш за все вважає за потрібне визначити лінгвістичні основи розвитку усної мови, а тоді торкатися власне методичних проблем. Це і пояснює вихід у 1967 році праці «Лінгвістичні основи розвитку усної мови учнів».

У центрі лінгводидактичних пошуків ученого в цей період була проблема методів навчання мови, свідченням чого є поява нових наукових розвідок із вказаного питання. Це, зокрема, стаття «Удосконалення методів навчання української мови» (1967 р.) в журналі «Українська мова і література в школі», тези Ювілейної наукової сесії «Удосконалення методів навчання української мови в процесі розвитку радянської школи» (1967 р.), виступи на щорічних

серпневих та січневих конференціях учителів. Із назв публікацій випливає, що метою дослідження було простежити шляхи удосконалення методів викладання мови. Водночас учений аналізує їх, вказує на позитивні й негативні аспекти застосування. Тут не знаходимо ні визначення методів навчання, ні їх класифікацій, лише вказується на необхідності подальшого студіювання проблеми вдосконалення методів навчання мови.

Знаменним для методиста був 1967 рік, тому що вийшла у світ його монографія «Шляхи підвищення ефективності уроку української мови в 5-8 класах», серед яких визначено творчий підхід до проведення занять, раціональне використання навчального часу на уроці, забезпечення єдності процесу навчання і виховання; у посібнику окреслено поняття «ефективність». На основі вивчення передового досвіду вчителів-словесників та педагогічного експерименту визначаються основні типи уроків із мови (їх класифіковано за дидактичною метою, проте не виділено окремо уроків розвитку зв'язного мовлення), їх побудова, можливі структурні варіанти; вимоги до уроку, його місце в системі навчання на різних етапах розвитку школи. Подано опис методики проведення уроків, на яких вивчається новий матеріал, закріплюються знання і формуються навички, перевіряється й обліковується якість засвоєння знань і вмінь учнів, здійснюється аналіз контрольних робіт. Заслужують на увагу питання про місце граматики в системі навчання мови, співвідношення теорії та практики, шкільної та наукової граматики.

Значне місце відведено ролі творчих робіт в інтелектуальному розвитку учнів і підвищенню їх грамотності. Згідно з позицією автора, основою перебудови навчання, засобом піднесення активності учнів є творчий підхід до структури уроку, його вдосконалення, вмиле поєднання теорії і практики.

У 1970 році Міністерство освіти УРСР висунуло завдання вдосконалити всю систему освіти, у новому п'ятиріччі забезпечити повний перехід до загальної середньої освіти молоді, вжити заходів щодо дальшого зміцнення матеріальної бази загальноосвітньої школи, покращити якість навчання школярів, активніше і цілеспрямованіше готувати їх до суспільно корисної праці. У цьому ж (1970) році з'являються відповідні до вимог часу статті, що допомагають у розв'язанні поставлених перед наукою завдань. До них належать праці, в яких йдеться про принцип нерозривного зв'язку викладання мови з життям: «Зв'язок навчання і виховання на уроках мови» (республіканський науково-методичний збірник «Методика викладання української мови»), «Зв'язок навчання мови з життям» (журнал «Українська мова і література в школі»).

О.М. Біляєв розглядає проблеми зв'язку навчання мови з життям у вузькому й широкому аспектах. Звужене розуміння цього принципу, на думку вченого, «зводиться до опори на знання учнями теорії предмета, яка є основою вироблення вмінь і навичок» [7, с. 64]. Коли йдеться про зв'язок теорії з практикою в широкому аспекті, лінгводидакт наголошує на безпосередньому зв'язку навчання з життям, виробленні умінь і навичок використовувати у практичній роботі здобуті знання (мається на увазі вміння й навички мовленнєвої діяльності, навички швидкого і свідомого читання, вміння виступати з доповіддю, брати участь у дебатах, вести ділове спілкування).

Перед учителем поставлено завдання переконати учнів у необхідності засвоєння виучуваного програмового матеріалу, вказати на його зв'язок із життям, пов'язувати з життєвим досвідом дітей, проводити мотивацію навчання, вчити бачити близьку і далеку перспективу.

Враховуючи те, що з 1970-1971 навчального року школи перейшли на нові навчальні плани, систематичне вивчення основ наук з української мови починається з 4 класу. Як наслідок, у 1970 році в журналі «Українська мова і література в школі» надруковано статтю «Курс української мови в 4 класі», де О.М. Біляєв подає методичні рекомендації навчання рідної мови за новими програмами, наголошує на ефективних методах навчання (розповіді учителя, бесіди, спостереженні за мовою, роботі з підручником, вправах).

З 1970 року виходять друком методичні посібники, співавтором яких є О.М. Біляєв: «Вивчення української мови в 4 класі шкіл з російською мовою навчання» (1970 р.), «Вивчення української мови в 5 класі шкіл з російською мовою навчання» (1974 р.), «Вивчення української мови в 6 класі шкіл з російською мовою навчання» (1978 р) та ін. Їхня мета – допомогти вчителям розібратися у структурі нової програми з української мови для шкіл з російською мовою навчання, у змісті й принципах побудови нового підручника, в його теоретичному і практичному матеріалі, оволодіти методикою роботи з цими допоміжними засобами. У них визначено місце кожного розділу в курсі української мови певного класу, розглянуто труднощі, з якими зіткнуться учні під час вивчення тієї чи іншої теми, проаналізовано систему вправ і подано методичні вказівки для їх виконання. Посібни-

ки містять короткі описи уроків різних типів, а також окремі додаткові вправи. У зв'язку із внесенням до програми таких нових теоретичних питань, які досі не вивчалися в школі, у посібниках подано лінгвістичні довідки для вчителя, в яких висвітлено те, що найбільше потрібно знати вчителю, щоб правильно зрозуміти суть питання, характер запропонованих вправ і завдань.

О.М. Біляєв був піонером у галузі актуальних методичних досліджень. Жодні педагогічні запити не залишаються поза увагою вченого. Він продовжує працювати над питанням сучасного уроку мови, уточненням його змісту і структури, а особливо – над уроками розвитку зв'язного мовлення. Все це знаходить своє відображення у публікаціях методиста. Як наслідок, у 1974–1975 роках виходить друком серія статей «Уроки розвитку навичок зв'язної мови», де О.М. Біляєв пропонує систему уроків цього типу, подає методичні рекомендації щодо їх проведення. Основна мета цих публікацій – «піднести розвиток мови учнів на рівень логічно стрункої, зв'язної, багатой на словник і фразеологію та синтаксичні конструкції, унормованої, чіткої і виразної мови» [8, с. 53]. Він радить розташовувати уроки у такій послідовності: 1) навчальний; 2) контрольний; 3) урок аналізу (це стосується уроків, пов'язаних із проведенням переказів і творів). При цьому береться до уваги вид роботи (переказ передую твору), джерело матеріалу, а також уміння і навички, якими повинні оволодіти учні на уроці: усвідомлення теми та основної думки тексту переказу (твору), вміння підпорядковувати основній думці усне і письмове висловлювання, складання плану (спочатку простого) переказу (твору) тощо.

Проте й надалі перед школою залишалася низка важливих проблем. У директивах щодо підвищення якості шкільної освіти зазначалося, що в сучасних умовах важливо прищеплювати учням вміння самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватися у стрімкому потоці наукової та політичної інформації. Навчити учнів учитися, виробити ще в школі стійкий інтерес до знань і прагнення до самостійного збагачення ними – це ключові проблеми тогочасної педагогіки та школи.

У другій половині 70-х років ХХ століття в основному завершився перехід до загальної середньої освіти. У зв'язку з цим перед школою постали нові, більш відповідальні завдання. У 1976 році було визначено основні напрями роботи середньої школи, серед яких – підвищення виховної функції, подальше удосконалення навчальної роботи; дотримання принципу єдності вихован-

ня й навчання; надання великого значення предметам гуманітарного циклу; піднесення мовної культури учнів. Основною формою навчання в школі був і залишається урок, методика проведення якого має урізноманітнюватися у зв'язку з новим змістом освіти й широким застосуванням технічних засобів навчання. Підвищення ефективності навчально-виховного процесу вимагає від учителів використання найбільш раціональних методів і прийомів, комплексного їх застосування, творчого впровадження елементів проблемного навчання. Характерною рисою діяльності О.М. Біляєва цього періоду (II половина 70-х рр.) є зацікавлення уроком мови, що відображено у публікаціях вченого. Так, у 1978 році виходить його стаття «Наукові основи змісту уроку мови в загальноосвітній школі», у 1979 – «Наукова організація праці на уроках мови», і, як наслідок – у 1981 році була опублікована його монографія «Сучасний урок української мови». У ній висвітлено проблеми, традиційно цікаві та важливі для методистів, учителів-філологів, студентів філологічних факультетів вищих педагогічних навчальних закладів. Обґрунтування змісту уроків мови, їхня виховна спрямованість, типологія та структура кожного типу уроку, методи навчання, особливості методики уроків розвитку зв'язного мовлення, урок у школі з російською мовою навчання – такий обсяг висвітленого матеріалу в праці. І теоретичний, і практичний аспекти змісту уроків учений розв'язує відповідно до вимог науки, завдань і потреб школи, спираючись на дослідження психологів, педагогів, узагальнюючи спостереження вчителів-практиків.

О.М. Біляєв зазначав, що в українській лінгводидактиці неналежно висвітлювалася проблема методів і прийомів на уроках в умовах спорідненої і неспорідненої двомовності. Не розглядалися і питання змісту уроку, більше уваги приділяли його типології, структурі, методиці проведення. На думку методиста, зміст уроку охоплює навчальний матеріал, уміння й навички, що формуються в процесі навчання, методи, прийоми і засоби навчання тощо. Одне з найскладніших питань методики мови, що потребує нагального наукового розв'язання, – це визначення шляхів раціонального поєднання на уроці роботи над засвоєнням теоретичних відомостей з граматики, орфографії, пунктуації з розвитком усного та писемного мовлення. За автором, урок має акумулювати в собі значний заряд поінформованості у правильному співвідношенні теорії та практики, що допоможе учневі виконати конкретну практичну роботу,

кінцевою метою якої має бути розвиток усного та писемного мовлення. Неузгоджена варіативність, що панувала у типології уроків, часто ігнорувала специфіку предмета, нерідко загальнодидактичні класифікації необґрунтовано переносилися на специфічні предмети. Усе це заважало практичній роботі вчителя.

Правильний вибір навчального матеріалу, вправ і завдань до них, дотримання дидактичних принципів у навчанні, логічних і системних зв'язків між темами та розділами курсу мови – ось що забезпечить, на думку автора, його оптимальний зміст. Учений ґрунтовно аналізує різні підходи до розв'язання питання типології уроків, їх класифікації, розроблені С.Х. Чавдаровим (виходячи з основної мети уроку), Є.М. Дмитровським (відповідно до завдань уроку), М.С. Поздняковим (з урахуванням стадій (ступенів) засвоєння учнями мовного матеріалу) та іншими методистами.

Типологія уроків української мови, запропонована О.М. Біляєвим у монографії «Сучасний урок української мови», витримала випробування часом; практично виправдана і розроблена методистом класифікація уроків розвитку зв'язного мовлення, в основу якої покладено вид творчої роботи і мета її проведення. Чіткого планування, зазначає автор, потребує структура уроку, яка не допускає одноманітності, випадковості чи стандартності, – тобто вона не може бути чимось сталим, незмінним. Кожному типу уроку відповідає своя структура, зумовлена рівнем фахової та методичної підготовки вчителя, його творчою майстерністю.

Інше важливе питання, на якому зосереджує свою увагу лінгводидакт у 70-х роках, це – методи і засоби навчання мови в школі. Найефективнішими методами він вважає розповідь (пояснення), бесіду, спостереження учнів над мовою, роботу з підручником, вправи. Запропонована О.М. Біляєвим класифікація методів навчання за способом взаємодії на уроці вчителя й учнів не втратила своєї актуальності, хоча вчений вважає за потрібне не обмежуватися лише одним підходом, оскільки методи можна класифікувати і за джерелами знань, і за характером пізнавальної діяльності учнів, і за дидактичною метою. Кожен із названих критеріїв систематизації відіграв свою роль у розвитку теорії та практики методів навчання, до того ж поєднання різних класифікацій сприяє удосконаленню змісту й системи методів навчання. Цінними для вчителя були та залишаються поради Олександра Михайловича щодо організації пізнавальної діяльності учнів у процесі ви-

користання певного методу, набуття знань, формування вмінь і навичок на основі активної розумової діяльності. Важливого значення методист надає проблемному навчанню, використанню технічних засобів на уроці. Проблемне навчання, на думку О.М. Біляєва, «передбачає використання проблемних завдань і запитань, спрямованих на розвиток пізнавальної активності учнів» [9, с. 73] і в його основі є суперечності між тим, що учні повинні знати, і тим, що вони знають.

Серед основних засобів навчання науковець виділяє: 1) дидактичний матеріал (спеціальні картки з різними завданнями і вправами); 2) наочність (таблиці (традиційні й динамічні (найбільш відомими є таблиці з рухомими (вставними) смужками, динамічні таблиці, таблиці з аплікаціями, із загнутими частинами), схеми, малюнки); 3) технічні засоби навчання: кіно- і діафільми, грамофонні та магнітофонні записи, радіо- і телепередачі (основна мета їх застосування – збагатити учнів новими знаннями, активізувати їхню увагу та пізнавальну діяльність, виховувати спостережливість, розвивати мислення); використання кодоскопа, графопроектора [9, с. 86–90].

Посібник «Сучасний урок української мови» – це творчий внесок ученого в становлення і розвиток методики навчання мови як науки. Саме в ньому О.М. Біляєв наводить ті основи уроку рідної мови, що в процесі його методичної діяльності будуть детальніше вивчатися, узагальнюватися, систематизуватися, і в результаті визначать його лінгводидактичну систему. Він викладає основні поняття цієї системи, а саме:

- 1) зміст уроку;
- 2) зовнішня і внутрішня організація уроку мови;
- 3) структура уроків рідної мови;
- 4) типи уроків: а) вивчення нового матеріалу, б) закріплення вивченого, в) перевірки й обліку набутих знань, умінь і навичок; г) узагальнення і систематизації вивченого, г) аналізу контрольних робіт, д) повторення окремої теми, розділу;

5) класифікації уроків розвитку зв'язного мовлення: а) уроки, присвячені виконанню учнями «малих жанрів» творчих робіт (усний переказ, складання автобіографії, розгорнутого протоколу, написання нарису, вільного чи творчого диктанту), б) уроки проведення великих за обсягом письмових переказів і творів (навчальних і контрольних). Окремо виділено урок підготовки до контрольного твору.

У червні 1983 року окреслюються нові напрямки розвитку середньої загально-

освітньої школи. Першорядним державним завданням є неухильне та послідовне здійснення заходів, спрямованих на підвищення якості освіти та виховання, кардинальне поліпшення трудового навчання і професійної орієнтації учнів, вироблення у молоді високих моральних якостей, любові до Батьківщини та готовності до її захисту. Досягненню цих завдань повинно служити вдосконалення всіх форм і методів навчального процесу, громадського і сімейного виховання дітей та підлітків, більш ранні залучення їх до знань і прищеплення навичок для участі у суспільно корисній праці, а також покращення управління народною освітою, зміцнення навчально-матеріальної бази загальної та професійної школи. Реформа загальноосвітньої і професійної школи акцентувала увагу на потребі подальшого піднесення ефективності уроку, вдосконалення його змістового наповнення і структурних похідних як складової частини навчально-виховного процесу. Вона торкнулася безпосередньо й уроку мови. У навчальному плані середньої школи збільшилася його питома вага: уроки української мови вводилися і в старших класах. У статті «Реформа школи і урок» (1986 р.), якою редакція часопису «Українська мова і література в школі» започаткувала дискусію про урок, О.М. Біляєв зазначав, що в українській лінгводидактиці належно не висвітлювалася проблема методів і прийомів на уроках в умовах двомовності. Не розглядалося і питання змісту уроку, хоча достатньо уваги приділялося типології, структурі, методиці його проведення. На думку вченого, зміст уроку охоплює навчальний матеріал, уміння й навички, що формуються у процесі навчання, методи, прийоми та засоби навчання тощо.

Значною заслугою в історії методичної науки є створення колективом авторів (О.М. Біляєв, В.Я. Мельничайко, М.І. Пентилюк, Г.Р. Передрій, Л.П. Рожило) у 1986 році підручника «Методика вивчення української мови в школі», що містить теоретичні положення та методичні рекомендації, які слід творчо використовувати, створюючи принципово новий курс методики рідної (української) мови з урахуванням новітніх досягнень мовознавства, психології, лінгводидактики та шкільної практики. О.М. Біляєв є автором таких розділів: «Сучасний урок мови», «Наукова організація праці на уроках мови», «Проблемність у навчанні мови», «Елементи програмового навчання мови». На відміну від інших праць, у «Методиці вивчення української мови в середній школі» простежуємо узагальнення лінгводидактичних поглядів ученого. Всі

уроки в 5–9 класах О.М. Біляєв поділяє на дві групи. Першу групу складають так звані аспектні уроки, пов'язані з вивченням окремих розділів мови (фонетики, лексики, словотвору, граматики та правопису). Серед відомих типів уроків виділено урок формування умінь і навичок. Друга група – уроки розвитку зв'язного мовлення, що вводяться з метою формування та розвитку в учнів комунікативних умінь і навичок. В основу запропонованої класифікації покладено вид творчої роботи та мету її проведення. Цікавим і фактично новим є підрозділ про наукову організацію праці вчителя, оскільки на такому рівні ця проблема раніше в посібниках не розглядалася. Усі розділи підручника «Методика вивчення української мови в середній школі» мають єдине спрямування. Кожна проблема навчання української мови розглядається через призму загальноосвітніх, виховних і практичних завдань, одночасно враховуються досягнення педагогічної психології у формуванні в учнів понять, умінь і навичок. На відміну від посібників (наприклад, «Вивчення української мови в 5 класі шкіл з російською мовою навчання» (1970 р.), «Вивчення української мови в 6 класі шкіл з російською мовою навчання» (1974 р.), підручник «Методика вивчення української мови в середній школі» (1986 р.) розрахований на кваліфікованого вчителя, тому в ньому відсутні методичні розробки уроків, а наведені списки літератури мають на меті забезпечити поглиблене самостійне вивчення теорії методики.

Велике значення в історії української держави відіграв «Закон про мови в Українській РСР» (1989 р.), відповідно до якого державну мову – українську – стали вивчати в усіх школах. Це визначило мету, зміст і методику проведення занять з учнями.

Аналізуючи лінгводидактичну спадщину О.М. Біляєва, розуміємо, що вчений цікавиться також і уроком російської мови. Тут важливо уточнити, що це питання займає чільне місце в його педагогічній спадщині: науковець опрацював широке коло питань, присвячених уроку російської мови, що було зумовлено особливостями тогочасної мовної політики в Україні. Звідси й впливає єдність поглядів лінгводидакта на урок вивчення як української, так і російської мов, технологію його проведення. Методист лише наголошує на тих особливостях, які характерні для тієї чи іншої мови. Починаючи ще з 1976 року, виходять друком публікації з цього питання. Ось, наприклад: «Проблеми методики преподавания русского языка в школе» (1976 р.), «Урок русского языка в современной школе»

(1978 р.), «Развитие русской речи учащихся-венгров в школах УССР» (1983 р.), «Білінгвізм і питання інтерференції в мовленні учнів» (1984 р.), «Урок языка в свете современных требований» (1985 р.), «Совершенство содержания и структуры школьного курса русского языка» (1987 р.). У цих працях висвітлюються актуальні питання з методики вивчення мови, а саме: поняття типів і змісту уроків, оптимальні структурні варіанти уроку, ефективні методи й засоби навчання, розвитку мови.

Проблему двомовності також порушує О.М. Біляєв у статті «Урок української мови в школі з російською мовою навчання» (1990 р.), з'ясовує особливості вивчення української мови як другої. Автор рекомендує структурувати навчальний матеріал з урахуванням його змісту, використовуючи узагальнювальні таблиці та схеми. Специфічні мовні явища, винятки з правил мають, вважає методист, засвоюватися на окремо відведеному уроці. Такий матеріал учений радить опрацьовувати неспішно, охоплювати один-два параграфи за урок. Особливого підходу потребують протилежні явища, їх треба засвоювати окремо, у зіставленні з рідною мовою учнів. Подібний за змістом в обох мовах матеріал доцільно структурувати великими, логічно завершеними частинами з виділенням найістотнішого, головного.

Проголошення незалежності України (1991 р.) спрямувало весь освітній процес на вирішення нових завдань, пов'язаних із наданням українській мові статусу державної. Згідно з «Концепцією навчання державної мови в школах України» (1996 р.) (О.М. Біляєв, Л.В. Скуратівський, Л.М. Симоненкова, Г.Т. Шехелова) мета навчання української мови в закладах має бути спрямована на формування комунікативної компетенції, яка сприятиме органічному входженню особистості в українське суспільство. Провідні положення концепції відображено в розроблених базових курсах української мови, що було покладено в основу подальшого вдосконалення чинних програм і підручників з української мови.

Зазначимо, що у сфері шкільної філологічної освіти позитивним зрушенням можна назвати проект «Державний стандарт загальної середньої освіти. Українська мова» (1997 р.) (співавтором якого був О.М. Біляєв), відповідно до якого головна мета навчання української мови в середніх навчальних закладах України полягає у формуванні особистості, що володіє вмінням вільно, комунікативно виправдано користуватися мовними засобами, тобто

забезпечувати належну мовленнєву компетенцію учнів. Зазначена мета складається з таких трьох різновидів: 1) навчальна мета, яка полягає у формуванні вмінь і навичок спілкування, вільне висловлення думок у різних сферах суспільного життя; засвоєння основних норм української літературної мови, збагачення її виражальними засобами, оволодіння культурою мовлення; формування базового лінгвістичного кругозору учнів; цілісного, відкритого, оптимістичного, гуманістичного світогляду; 2) виховна мета, що містить у собі трансформацію засвоєних національних і загальнолюдських етичних норм в особистісні моральні переконання; виховання здатності бачити прекрасне в різноманітних його проявах, одержувати від цього естетичну насолоду, узгоджувати свої помисли і дії з законами краси; формування об'єктивного оцінювання ставлення до себе; переконання в необхідності різнобічного вдосконалення й розвитку; 3) розвивальна мета, яка передбачає: формувати вміння логічно мислити; сприяти самопізнанню і саморозвитку; використовувати оптимальні методи, прийоми, способи навчання; удосконалювати творчі та особистісні емотивні якості й вміння. На основі цього проекту унормовано зміст нової мовної освіти учнів, створено різноманітні навчальні програми і підручники. У 1999 році прийнято Закон України «Про розвиток і застосування мов в Україні», який, відповідно до Конституції, встановлює загальні принципи мовної політики, засади розвитку й застосування державної мови та мов національних меншин.

Починаючи з 2000 року, спостерігається зацікавлення О.М. Біляєва проблемою удосконалення й конкретизації змісту методів навчання. Як наслідок, з'являються друком такі статті: «Доказова розповідь та евристична бесіда у навчанні мови» (2003 р.), «Вправи в навчанні мови» (2004 р.), «Робота з підручником» (2004 р.), «Спостереження над мовою як метод навчання» (2004 р.). У них методист викладає своє розуміння означених проблем із погляду сьогодення, підкріплює теоретичні положення практичним матеріалом.

У 2003 році була опублікована наукова розвідка «Інтегровані уроки рідної мови». Зважаючи на те, що типи уроків загалом достатньо висвітлено в українській лінгводидактиці, методист вважає «за доцільне спеціально апробувати порівняно новий тип уроку – так званий інтегрований урок» [10, с. 36]. При цьому планується з'ясувати правильність визначення його навчальної мети, наскільки органічно поєднані складо-

ві частини (мова, література, образотворче мистецтво; література, історія та ін.), чи є цілісною структура уроку і, нарешті, яка його ефективність.

Останньою працею Олександра Михайловича є навчально-методичний посібник «Лінгводидактика рідної мови», зданий до друку в 2005 році, проте опублікований уже після смерті методиста, у 2006 році. У посібнику висвітлено ефективну методику навчання рідної мови в основній школі; враховано передовий педагогічний досвід та результати експериментальної перевірки ефективності застосування пропонованих принципів, форм і методів навчання.

Висновки з проведеного дослідження. За період науково-методичної діяльності О.М. Біляєва здійснено значний крок у розвитку методики навчання мови в школі. Було багато позитивного у сфері навчання мови в загальноосвітніх закладах: створювалися і видавалися програми, наукові праці, посібники й підручники, але українська мова повновартісно не функціонувала. Історичні умови розвитку країни вимагали змін і в шкільному процесі навчання мови: в тогочасних наукових працях учених-лінгводидактів було недостатньо науково-методичних надбань, які мали б змогу задовольнити окреслені потреби, а відповідно й запити вчителів. Тому О.М. Біляєв активно працював у сфері лінгводидактики, розвиваючи її теорію і поповнюючи практичний доробок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Беляєв О.М. Робота над виправленням орфографічних помилок у 5 класі / О.М. Беляєв // Наукові записки (Сталінградський педагогічний університет). – 1956. – Вип. 4. – С. 58–84.
2. Беляєв О.М. Про досвід раціональної організації уроку в школах Липецької області / О.М. Беляєв // Українська мова і література в школі. – 1962. – № 3. – С. 83–86.
3. Беляєв О.М. За творче використання липецького досвіду учителів / О.М. Беляєв, І.І. Ярмач // Українська мова і література в школі. – 1963. – № 5. – С. 3–10.
4. Беляєв О.М. Упевненіше йти вперед шляхом перебудови викладання мови (До обговорення статті Г.І. Купрієнка «Що робити далі» в журналі Українська мова і література в школі. – 1962. – № 2.) / О.М. Беляєв // Українська мова і література в школі. – 1963. – № 1. – С. 64–70.
5. Беляєв О.М. Потреби школи і завдання методики мови / О.М. Беляєв // Українська мова і література в школі. – 1964. – № 11. – С. 3–7.
6. Беляєв О.М. Типи і структура уроків / О.М. Беляєв // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 3. – С. 3–10.
7. Беляєв О.М. Зв'язок навчання мови з життям / О.М. Беляєв // Українська мова і література в школі. – 1970. – № 1. – С. 63–68.
8. Беляєв О.М. Уроки розвитку навичок зв'язної мови / О.М. Беляєв // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 7. – С. 53–64.
9. Беляєв О.М. Сучасний урок української мови / О.М. Беляєв – К. : Радянська школа, 1981. – 176 с.
10. Біляєв О.М. Інтегровані уроки рідної мови / О.М. Біляєв // Дивослово. – 2003. – № 5. – С. 36–40.